

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar**Vahid Adil Zahidoglu***Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun**aparıcı elmi işçisi**e-mail: vahid.zahidoglu@rambler.ru***“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDAKI İKİ SOYLAMA HAQQINDA****Xülasə**

“Dədə Qorqud kitabı”nın mətnində yanlış oxunmuş sözlərə daha çox soylamalarda (mənzum parçalarda) rast gəlinir. Abidənin III və XI böylərində Beyrəyə və Qazan xana aid olan soylamalar belə qüsurlu mətn parçalarındandır. Nəşrlərin bəzində bu mənzum parçalar ya oxuna bilmədiyi üçün sual işarəsi ilə buraxılmış, ya da onlar haqqında dastanın mətni və məzmunu ilə heç bir əlaqəsi olmayan mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu xüsuslar diqqətə alınaraq həmin soylamalardakı sözlərin düzgün oxunuş variantlarının müəyyənləşdirilməsinə, cümlələr arasındakı struktur-məntiqi və qrammatik-üslubi bağların bərpa olunmasına cəhd göstərilmişdir.

Açar sözlər: Dədə Qorqud kitabı, soylama, yanlışlıqlar, düzəltmələr.

ABOUT TWO FRAGMENTS WRITTEN IN VERSE IN THE “BOOK OF DADA GORGUD”**Summary**

The words incorrectly read in the text of the “Book of Dada Gorgud” are met mainly in the fragments written in verse. The fragments written in verse pertaining to Beyrek and Gazan bey in the third and eleventh story of the epic monument may be estimated as defective parts of a text of this type. In some publications, these fragments were replaced with a question mark, as the researchers couldn't read them correctly or the text was supplied with considerations not having any relation with the text of the epos. Taking into account namely these factors, we have endeavored to determine the correct reading versions of the words met in the aforementioned fragments in verse and to restore the structural and logical, as well as the gramamtical and stylistic relations.

Key words: Book of Dada Gorgud, fragment written in verse, errors, corrections.

О ДВУХ СТИХОТВОРНЫХ ОТРЫВКАХ В «КНИГЕ ДЕДЕ КОРКУТА»**Резюме**

В тексте «Книге Деде Коркута», встречаются слова и некоторые отрывки, которые до сих пор являются объектом научных дискуссий. В особенности, они привлекают внимание в стихотворных отрывках (сойлама). В некоторых из этих полустихий, слова, ввиду невозможности их досконального изучения, обозначены вопросительным знаком, в некоторых изданиях, несмотря на наличие искусственных поправок в тексте, точные научные результаты не получены. Принимая во внимание эти особенности, автор статьи берет на себя смелость исправить имеющиеся в наличии описки, дает варианты правильного прочтения слов, а так же, делает попытку восстановить логическую связь между предложениями и дать более точное воспроизведение содержания этих стихотворных отрывков.

Ключевые слова: Книги Деде Коркут, сойлама, неточности, поправки

Məsələnin qoyuluşu. "Dədə Qorqud kitabı"nın mükəmməl elmi-tənqidi mətninin hazırlanması üçün abidə sözbəsöz, sətirbəsətir araşdırılmalı, mətnin ayrı-ayrı hissələri arasındakı struktur-məntiqi və qrammatik-üslubi əlaqələr dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməlidir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi abidənin III və XI boylarındakı soylamalarda buraxılmış oxunuş və məna yanlışlıqlarını düzəltmək, həmin soylamaların (mənzum parçalarının) nəsr hissələrinin məzmununu ilə bağlılığını bərpa etməkdir.

"Dədə Qorqud kitabı"nın ilk dəfə elm aləminə tanındığı vaxtdan keçən 2 əsr müddətində dastanın mətni üzərində müxtəlif istiqamətlərdə səmərəli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu müddətdə abidənin bir neçə müəllif tərəfindən ayrı-ayrılıqda elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, sözlərin oxunuşu və qüsurlu mətn parçalarının bərpası və bütövlükdə mətnin struktur-semantik parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi baxımından bir çox əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Lakin bununla belə, abidənin mətnində oxunuşu və mənası mübahisə doğuran bir sıra sözlərə və qüsurlu mətn parçalarına bu gün də təsadüf edilməkdədir. Bu cəhətlər dastandakı mənzum parçalarda (*soylamalarda*) xüsusilə nəzərə çarpır. Bəllidir ki, nəzm hissələri çox hallarda dastanın rüseyim kimi yarandığı ilkin dövrlərdə ortaya çıxır və sonralar bu nəzm parçaları ümumi mətn daxilində bir növ paylaşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq dastan mətnindəki mənzum parçalar nəsr hissələrinə nisbətən daha qədim tarixi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və onların tərkibində arxaik sözlər və qrammatik formalar uzun müddət dəyişilməz şəkildə qorunub saxlana bilər. Bu qədimliyi, ilkinliyi bilavasitə dastanın semantik-qrammatik strukturunu, təhkiyə axarının spesifik xüsusiyyətlərinə məxsus qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməklə təsbit etmək mümkündür. Əks halda, istənilən dastan mətnində, o cümlədən də "Dədə Qorqud kitabı"nda yanlış oxunmuş sözlər və qrammatik formalarla yamaq vurulmuş nəzm parçalarının ortaya çıxması qaçınılmazdır. Bu xüsuslar diqqətə alınaraq məqalədə III və XI boylarda keçən iki soylamadakı katib xətlərinin düzəldilməsinə, sözlərin düzgün oxunuş variantlarının müəyyənləşdirilməsinə, cümlələr arasındakı məntiqi bağlılığın bərpasına və soylamaların məzmununun dəqiqləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir.

1. Dastanın mətnində oxunuşu mübahisələrə səbəb olan parçalardan biri 3-cü boyda (Bamsı Beyrək boyunda) Beyrəyin əsirlikdən qayıdıb oxatma yarışında iştirak edərkən öz yayına müraciətlə söylədiyi soylamanın mətnidir. Həmin soylamanın Drezden nüsxəsindəki variantının biz aşağıdakı şəkildə oxunmasını təklif edirik:

- (1) *Tol tola gərdigüm,*
- (2) *Tola varı doxurlayı qoduğum*
- (3) *Yağı yurdu alımda qıl kişlüm,*
- (4) *Ayğır malı, ayğır verüb alduğum*

- (5) *[Ağ] tozlu qatı yayum.*
 (6) *Buğa verüb alduğum*
 (7) *Boğma kirişüm.*
 (8) *Buğlu yerdə qodum gəldüm*
 (9) *Otuz toquz yoldaşum, iki arğışum* (D. 109)

Vatikan nüsxəsinin katibi qısaltma yolunu seçərək soylamada oxunuşu mübahisələrə səbəb olan ilk üç misranı mətndən çıxarmışdır:

- Ayğır verüb alduğum*
Ağ tozlu qatı yayum.
Buğa verüb alduğum
Burma kirişüm.
Buğlu yerdə qodum gəldüm
Qırq yoldaşum, iki arğışum (Vat. 44).

Abidənin nəşrlərində soylamamın ilk misraları müxtəlif şakillərdə oxunmuş və misraların həddlərinin müəyyənləşdirilməsində fərqli üsullardan istifadə edilmişdir.

V.V.Bartold soylamamın ilk iki misrasını tərcüməsiz buraxmış, qeydlər bölməsində bu hissənin anlaşılmaz olduğunu, böyük bir ehtimalla həmin hissədə Beyrəyin əylənmək məqsədi ilə yüngül xasiyyətli qadınların yanına girərkən özünü burada olduğunu bildirmək üçün yayını çadırın üstünə qoymasından söhbət getdiyini göstərmişdir (4, 268).

M.Ergin 2-ci misradakı *ھولاراری* yazılış şaklini 1-ci misranın, 3-cü misradakı *yağı yurdu* ifadəsini isə 2-ci misranın sonuna artırmışdır:

Tul tulara girdüğüm tulararı / Duxarlıyı koduğum yağı yurdu / Elümde kıl kişlüm ayğır malı / Ayğır virüb alduğum ağ tozlu katı yayum (9, 1, 143).

Tədqiqatçı əsərinin indeks-gramer bölümündə *tul, tular, duxarlı* sözlərinə heç bir izah vermədən onların qarşısına sual işarəsi qoymuşdur.

O.Ş.Gökyay 1-ci misradakı *کردیکم* yazılış şaklini doğru olaraq *gerdüğüm* kimi oxumuş, ilk iki misrada sözlərin sırasını düzgün müəyyənləşdirmişdir:

Tul tulara gerdüğüm / Tuladarı duharlayı koduğum / Yağı yurdu elümde kıl kişlüm ayğır malı / Ayğır verüb alduğum ağ tozlu katı yayum (12, 50).

Lakin buna baxmayaraq, sonrakı misralarda sözlərin sıralanmasında və oxunuşunda yanlışlıqlara yol verdiyi üçün ilk hissənin məzmunu haqqında konkret bir fikir söyləyə bilməmişdir.

H.Araslı soylamaya daha sərbəst yanaşmış, artıq hesab etdiyi sözləri mətndən çıxararaq onu daha qüsurly bir vəziyyətə salmışdır:

Tul tulara girdiyim / Tuladarı doxarlıyı qovduğum / Yağı yurdu əlimdə qıl kişlim / Ayğır verib aldığım, (ağ) tozlu qatı yayım (1, 62).

F. Zeynalov və S. Əlizadə bu oxunuş variantını qəbul etməklə yanaşı, *yurdu* sözünü *yordı* kimi vermiş və 3-cü misrada H. Araslının mətndən çıxardığı *ayğır malı* ifadəsini yenidən mətnə əlavə etmişlər:

Tul tulara girdiğim / Tuladarı, doxarlıyı qodığım / Yağı yurtdı əlümde qıl kişlim, ayğır malı / Ayğır verüb aldığım, tozlu qatı yayım (10, 63) .

Mətnlə bağlı qeydlərdə onlar *Tul tulara girdiğim/ Tuladarı, doxarlıyı qodığım* şəklində oxuduqları misralara belə bir şərh vermişlər: "Bu misralar "Dədə Qorqud kitabı"nın çətin oxunan və dəqiq anlaşılmayan yerlərindəndir... Bizcə, burada *tul* ərəbcə "uzun", *to* türk mənşəli *tovlamaq* feilinin kökü, *Tuladarı, doxarlıyı qodığım* isə ov itlərini saxlayanları, şahin (qızılquş) quşlu ovçuları qovduğum deməkdir " (10, 238).

T.Tekin soylamanın ilk iki misrasını belə oxumuş və izah etmişdir: *Tol tolada girdüğüm tola deri / Doharlayı koduğum yağı yurtdı* "Çuval gibi dolatarak içine girdiğim ham deri / İhtiyarlayıp kaldığım yağı yurtdı" (30, 152) . Bu oxunuş variantında da sözlərin yazılış şəkillərinə kifayət qədər diqqət yetirilməmiş, mətnə təsadüfi səs oxşarlığı olan sözlərin məntiqi ilə yanaşılmışdır.

S.Tezean soylamanın ilk misralarını "Dədə Qorqud kitabı"nın bu günə qədər çözülməmiş və oxunması ən çox çətinlik yaradan qismi olaraq dəyərləndirmiş, qüsurlu saydığı misraları aşağıdakı şəkildə rekonstruksiya etmişdir:

Tul tulaz girdiğim toyuz damı / Duhar gibi koduğum yağı yurtdı / Elümde fil dişlüm. Argımak ayğır verüb aldığım (32,183).

Bu oxunuş variantında soylamanın ümumi məzmunu, misraların bir-biri ilə məntiqi bağlılığı diqqətə alınmamış, *duhar* sözüne izah verilməmişdir. Mətnə edilmiş düzəlişlərin, rekonstruksiya edilmiş sözlərin, demək olar ki, heç birisinin sonrakı misralarla məna əlaqəsi yoxdur.

Bu mətn parçası haqqında bir çox başqa tədqiqatçılar da fikir söyləmişlər. Aşağıda bunların bəzilərinin qısa xülasəsini verməklə kifayətlənirik:

Osman F. Sertkaya: *Tul tul ere g(e)rdüğüm / Tul er eri düherleyü kovduğum / (Duharleyü kovduğum) / Yağı yurtdı ilümde / Ayğır malı kıl kişlüm* "(Benim) taraf taraf (saf saf) ere gerdüğüm / Karşı taraftaki er(kek) eri takip ettiğim / (Duha ~ Doha er gibi takip ettiğim) / Düşman yurtdı halini alan ülkemde / Aygır kollarından yapılmış kıl okluklum (okluğu olan)" (29, 155-156).

Aysu Ata: *Tul tulara girdüğüm tulaz evi / Duharlayı koduğum yağı yurtdı* "Yaşlı (ve) aciz girdiğim acizler evi / Aşağılayaraq bıraktığım düşman yurtdı" (2, 34).

Dursun Yıldırım: *Tovul tolada gerdüğüm / Tola deri [katı yayım] / Dohuzlay[uban] [veya dohurlayuban] koduğum / Bağ[n] yurtdı [katı yayım]* "Davul doladarak gerdığım/ İşlemiş / dokunmuş deri [katı yayım] /Dokuz kat sarıp koduğum / bağını çözdü [katı yayım]" (35, 1974-1979) .

Sadettin Özçelik 1-ci misranın oxunuşunun mümkün olmadığını bildirərək 2-ci misranı *Duharlıyı koduğum yağı yurtdı* "Duharlıyı bıraktığım (kaybettiğim) düşman yurtdı" şəklində şərh etmişdir (22, 166). Tədqiqatçı burada Beyrəyin Ağqoyunluların *Duharlı* tayfasına mənsub yoldaşlarından birini xatırlaması ehtimalı üzərində durur. Daha sonra S.Özçelik ayrıca bir məqalə ilə bu məsələ

üzərinə yenidən dönməyə ehtiyac duymuş, ilk iki misrını *Tul tulada girdüğüm, tulad[fa] eri duharlayt koduğum yağı yurdu* "Uzun zaman zindana girdiğim, zindanda savaşıqları sayarak bıraktığım düşman yurdu" şəklində oxumuşdur (24, 151).

M.S.Kaçalın: *Dul dulaz [perişan] (?) girdiğim domuz danu / Duhar (?) gibi (?) koyduğum yağı yurdu / Elimde fil diştim / Argınmak [saf kan] aygır verip aldığım / Ak tozlu [kabzalı] katı [sert] yayım* (15, 69).

Göründüyü kimi, bu gülnə qədər soylamanın misralarının mənasının müəyyənləşdirilməməsində düzgün oxunuş variantlarının seçilməməsi və sözlərin misralarda yanlış şəkildə yerləşdirilməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Drezden nüsxəsində soylamanın ilk misrasının yazılış şəkli aşağıdakı kimidir:

طول طولاره كرديكم. Fikrimizcə, misradakı ilk söz *طول* [tol] "uc, künc" kimi oxunmalıdır. *Tol* sözü türk dilinin dialektlərində "tarlanın kənarı, ucu", altaycada "künc" mənalarında işlənmişdir: Ol *tolma* kap bo *tolma* kap bolbadı "[Pişik siçan] evin o küncündə, bu küncündə tutmağa çalışdı, amma bacara bilmədi" (5, 136). Altaycada bu kökdən yaranmış *tolik* // *toluk* sözü "evin küncü" mənasındadır (5, 255; 25, III,1,1196; 21,152). Etimoloji cəhətdən *tol* sözünün *to-* / *tu-* "kəsmək, qarşısını almaq; əngəl yaratmaq" feilindən yaranmasını düşünmək mümkündür: Kögmən yolu bir ermiş *tumiş* // *tomış* teyin eşidip bu yolun yorisar yararmaçı tedim "Kögmən yolu bir imiş, (onun da) qarşısı kəsilmiş deyə eşidib "Bu yolla yürüsək yaxşı olmayacaq" dedim" (Tonyukuk, 23) (31.10-11). Eyni abidədə bu kökdən yaranmış *tuğ* / *toğ* "əngəl, maneə" sözü də işlənmişdir [31, 13]. Əksərən *tu-* şəklində oxunmuş bu sözün arxetipini bəzi tədqiqatçılar (məs.: G.Clauson) *to-* kimi müəyyənləşdirmişlər. Fikrimizcə, bu fikir tarixi həqiqətə daha çox uyğundur. *طولاره* yazılışını isə iki şəkildə qiymətləndirmək mümkündür: 1. Sözün yazılışında *ra* hissəciyi artıqdır; katibin gözü sonrakı misrada işlənən *tolararı* yazılış şəklinə sataşmış və avtomatik olaraq onu təkrarlamışdır. *Ra* hissəciyini məndən çıxardıqda misra *tol tola gərdiğim* şəklinə düşür. 2. *Tolara* şəklində yazılan sözdə *elif* hərfi yanlışlıqla yer almışdır; sözün yazılış *طولره* və ya *طوليره* şəklində olmalı və *-ra* hissəciyi "-ma, -a doğru" mənasında başa düşülməlidir. *-ra* (-rə) şəkilçisinə eyni mənada "Dədə Qorqud kitabı"nda və XIV- XVI əsrlərə aid bir çox abidələrdə rastlanmaqdadır: Deli beğ diledi ki Dedeysi *depere* çala (Dede Korkut, XIV); Kanat ile *yüzüre* anı uram // Kıynağım ile gözünü çıkaram (Mantık- ut- Tayr, XIV); Resul Hazreti höeresine girdi, dişi kesəğin, kim kafirler *ağzıra* urdukları vaktın sındı idi... (Tuhtet- ül- Letaif, XV); Kılıcım çıkardım, saldı *boynura*, il- hal başı kesildi, ardında düşdü (Cinan-ül-Cenan, XV); Bir kul kamçı ile birkaç kez *başıra* urdu (Tezkiret- ül-Evliya Tercümesi, XV); Ardınca bir kimse kodu kim kayış ile ardından *eşsere* urdu giderken (Tarihi - İbni Kesir Tercümesi, XV); Ebubekri *yüzüre* ve *karnıra* urup belirsiz cylediler (Tarihi - İbni Kesir Tercümesi, XV); Ki bir bi-

çareyi *karnıra* muhkem // Döğərlemiş der imiş vay arkam (Güvahi, XVI) (20, 241-242). İkinci variantın qəbil edilməsi mətnşünaslıq baxımından bir sıra çətinliklər törədir. Bizcə, birinci variant daha məntiqlidir və dastanın məni ilə bağlı faktlarla izah oluna bilər. Bu tipli katib səhvlərinə bir neçə yerdə təsadüf edilir.

Nəşrlərdə əksəriyyətlə *girdigüm* şəklində oxunmuş sözü *gərdigüm* "gərdiyim" şəklində oxuduqda *tol tola gərdigüm* misrası "Uc-uca gərdiyim" mənasında anlaşılır.

2-ci misranın yazılış şəkli belədir: *طولاراری دوخړلیی قودغم*. Mətnində *طولاراری* *tolurarı* şəklində yazılmış söz *طولا واری* *tola varı* kimi düzəldilməlidir; *tola* və *varı* sözləri sinonim mənalı leksik vahidlərdir, hər ikisi "tam, bütün" mənası ifadə edir. *Tola* sözünə bu mənada V.V.Radlov, "Abuşka", Pavet de Courteille lüğətlərində, orta əsrlərə aid cağatay abidələrində, müasir altay, uygur, özbək, qırğız (*tolo*), tatar, dialekt. (*tula*), qaraqas (*dolo*) dillərində intensiv şəkildə rastlanmaqdadır (11, III, 259). *Tola* sözünün sinonimi olan *varı* sözü aski türk və uygur abidələrində *barı* "bütün" variantında keçir [11, II, 63; 7, 84]; Karluk tiriği *barı* türkişkə kəlti (Moyun Çor, 40); Bu *barı* xəzinə bu altun kümüş / Er atka üləğtəkə tərdim öküş (Qutadğu Bilig, 173). Çağdaş türkməncədə də *barı* sözü "tamam, bütün" mənasında işlənməkdədir. Orta əsrlərdə Anadoluda və Azərbaycanda yazılmış əsərlərdə bu sözə *varı* "tamam, bütün, hamı" şəklində təsadüf edilir: *Varı* şəhvet barmagından tökülür (Şeyyad Hamza, Yusuf və Zeliha – XIII); Anda geldi bunlar cümle *varı*; Kılayım zirü zeber ne kim *varım* (M. Darir, Yusuf və Zeliha – XIV); Kul karavaş irdi her ne kim *varı*; Hamle kıldı koşun bir gezden *varı* (Yusuf Meddah, Varka və Gülşah – XIV); Bunu çün işitti Heceae ol zaman, Nevha kıldı *varısı* zarü fiğan (Ahmedi Tebrizi, Esrarname Tercümesi – XV); Yasadı halkını gördü çerisin / Bir araya getirdiler *varı-sın* (Şerifi, Şehname Tercümesi – XVI) və s.

Doxurlayı feili bağlamasının kökünü *dokı- / doxu- / tokı- / toxu-* "bir birinə, iç-içə keçirmək" feili təşkil edir. Eyni mənada bu feilə "Müqəddimətül-ədəb" in Şübdar nüsxəsində və "Süheylü Növbahar" da rast gəlinir: Sokuşturdi barmaklarını, *dokudi* barmaklarını (36, 47); Belä süñüsini anuy *tokıya* // Ki sunmadın aşu dua okıya (Süheylü- Nev- Bahar, 362). *Doku- / toku- / doxu-* feili V.V.Radlov lüğətində cağatayca sözlüklərə istinadən *tok-* "birləşdirmək, bir - birinə keçirmək" şəklində qeydə alınmışdır (25, III, 1, 1145). Fikrimizcə, *doku- / toku- / doxu-* (və ya *tok- / dok-*) feilinə artırılan - r (və ya -ur) şəkilçisi feildən isim düzəldən leksik şəkilçi kimi vasitə, alət mənası ifadə edir: *doxur* "iki aşyanı bir-birinə keçirmək üçün vasitə; giriş". Mütq. et: *tokurçı* "toxucu" [33, 279]. Tuvacada *dukur-* "pərcimləmək" və *dukuruk* "pərcim" sözləri vardır (27, 159). Altaycadakı *torkur* (< tokırır) "pərcim" sözünün də eyni kökə bağlı olduğunu ehtimal etmək olar (26, 176). Bu halda *doxur* // *doxır* (< *tokur* // *tokır*) sözü "yayın uclarını bir-birinə bağlayan vasitə; giriş" mənası ifadə edir. Beləliklə də, sözün yaranmasını və qrammatik quruluşunu bu şəkildə izah etmək mümkündür:

Doxu // doxt (< *toku- // tokı-*) "iki əşyanı bir-birinə keçirmək" + - r (*doxur // doxtır* "pərcini; kəriş") + - la (*doxurla-* "kərişləmək; kərişlə bağlamaq") + (y)u (*doxurlayı* "kərişləyib; hissələri bir- birinə bağlayıb...").

3-cü misranın yazılış şəkli belədir: *بغی بوردی الومده قیل کشلم*. İndiyə qədər bu misraya verilmiş izahların məntiqi cəhətdən tutarsızlığı cümlədə 3-cü yerdə işlənmiş *الومده* sözünün yanlış oxunması ilə bağlıdır. Buradakı *الومده* yazılışını nəşrlərdəki kimi *alümdə* şəklində deyil, *alumda* şəklində oxumaqla həmin məntiqsizliyi aradan qaldırmaq mümkündür: *alu* sözünə "Öt-təhfə", V. V. Radlov lüğəti və bir çox başqa qaynaqlarda "alış, alış- veriş" mənasında rastlanır (25, 386-387; 33, 8). Çox güman ki, sözün ilkin şəkli *alığ* kimi olmuş, sondakı *ğ* samitinin düşməsi nəticəsində *ı*-u dəyişməsi baş vermiş, yuvarlaq samitli *alu* variantı meydana çıxmışdır. Müq. et: V.V.Radlov lüğətində *alığ-satığ* "alış-veriş" (25, 386). *Alumda* sözündəki *-m* elementi l şəxs mənsubiyyəti, *-da* formantı çıxışlıq hal şəkilsidir, *-da* şəkilsinin yerlik hal əvəzinə çıxışlıq hal şəkilsini funksiyasında işlənməsinə əski türk və uyğur abidələrinin dilində, yakuteada, Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək mümkündür: *Tabğaçda* adırılı "Türk halkı Tabğaçdan ayrıldı" (Ton. 2); *Ölümtə* ozmuş "O ölümdən kurtuldu" (İrk Bitig, 75); *Kırkıza* yantımız "Kırgız ilindən geri döndük" (Ton., 29). Müasir Azərbaycan və türk dillərində *-da* ümumən yerlik hal şəkilsini kimi işlənməkdədir. "Dədə Qorqud kitabı"nda da vəziyyət eyni şəkildədir. Lakin bununla birlikdə "Dədə Qorqud" dastanlarında *-da* şəkilsinin çıxışlıq hal şəkilsini vəziyyətində işlənməsinə aid də kifayət qədər öməklər vardır: *Qaytabanda* qızıl dəvə sənün gedər / Mənüm də içində yükletüm var / Qomağum yoq qırq namərdə / *Ağayıda* tımən qoyun sənün gedər / Mənüm də içində şişlögüm var / Qomağum yoq qırq namərdə (D. 33); Ağ han evlər *dikiləndə* yurdu qalmış / Qarıcuq anam *oluranda* yeri qalmış / Oğlum Uruz ox *atanda* puta qalmış, / Oğuz bəgləri at *çapanda* meydan qalmış / Qara mudbaq *dikiləndə* ocaq qalmış... (D. 44); Ağayılum *güdəmlə* çobanum mısın? (D. 269); Aruz maña bu işi edəcəğün bilsə idüm / *Qara qoçda* qazılıq atum binər idüm (D. 297).

4-cü misranın yazılış şəkli belədir: *ایغر مالی ایغر ویروب اندوغم*. Misradakı *ayğır malı* və *ayğır* sinonim sözlər olub, hər ikisi "ilxı" mənasını ifadə edir. Adətən bir neçə dişli atdan ibarət olan kiçik ilxıda bir ayğır saxlanırdı; ilxıda iki ayğırın olması hərc-mərelilik yarada bilərdi. Buna görə də bir neçə dişidən və ayğır-dan ibarət olan kiçik ilxılar biri-birindən ayrı otlığa çıxarılmalı idi. Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində mühafizə edilən XVI əsrə aid "Oğuznamə"dəki bir atalar sözündə də açıq şəkildə buna işarə edilir: *Uyur uyuru ya ağrakda, ya oğraqda* "İlxı ilxını ya su içərkən göldə, ya da ümumi toplanma yerində (görər)" (19, 59). Bir neçə atdan ibarət olan kiçik ilxılarda bir ayğırın mövcudluğu bütövlükdə kiçik ilxının (*uyurum*) *ayğır* termini ilə adlandırılmasına, sinekdoxa hadisəsinə şərait yaratmışdır. Qaynaqlarda *ayğır* sözünün "erkək at" mənası ilə yanaşı "ilxı, bir ayğırı olan kiçik ilxı" mənası da əks olunmuşdur. V.V.Radlov

lüğətində: *Ayğırlıq malı mun polğan* "Orada min ilxı vardı"; *Peş ayğırlu kiji* "beş ilxısı olan adam"; *Pistiñ malıbis ayğırlu yürüp-yat* "Bizim atlar ilxı şək-
lində doladır" (25, I, 1.15-16). L.Budaqov lüğətində: alt. *Üç ayğır mal* "üç ilxı
(hər ilxı bir ayğırla otlağa çıxarıldığı üçün ilxının sayı ayğırın sayı ilə müəyyən-
ləşdirilir)" (6, I, 198); müasir altay dilində: *Bir ayğır mal* "bir ilxı" (hər ilxıda
bir ayğır olduğu üçün ilxının sayı ayğırın sayı ilə müəyyənləşdirilir) (21, 14).
Aydın olur ki, nəşrlərdə verildiyi kimi *ayğır malı* və *ayğır* sözlərini ayıraraq hə-
rəsini bir misranın tərkibinə yerləşdirmək düzgün deyil; bunların hər ikisi eyni
anlayışı – "kiçik ilxı (*iyür*)" mənasını ifadə edir. Bu da aydınlaşır ki, Beyrək ya-
yı almaq üçün bir neçə dişi atdan və bir ayğırdan ibarət olan kiçik ilxı vermişdir.
Şübhəsiz ki, at belində qılınc çalib igidlik göstərən Oğuz bağlari başqa ölkələrə
gedib alış-verişlə məşğul olmağı özlərinə sığışdırmazdılar. Bunun üçün onlar
xüsusi bəzircanlar saxlayır, alış-verişi onların vasitəsi ilə həyata keçirir və bə-
zircanlarla özlərinin ən qiymətli sərvətləri olan at ilxıları ilə hesablaşırdılar.
Oğuz igidlərinin hər birinin özlərinə məxsus xüsusi bəzircanlarla əlaqə saxladığı-
larını dastanın mətnindəki ifadələrdən də aydın şəkildə görmək mümkündür:
Bay Bora bəg *bəzircanlarını* yanına oxudu, buyruq etdi (D. 69).

Yanlış oxunmuş sözlərin düzəldilməsi, misraların tərkibinin və düzgün söz
sirasının müəyyənləşdirilməsi soylamanın ilk misralarındakı məzmunun bila-
vasitə yaya aid olduğunu və yayla bağlı təfərrüatların ifadə edildiyini açıq şəkil-
də göstərir.

İlk 4 misradakı yazılış və oxunuş xətalərini islah etməklə mətn parçası
hüdüvlükdə aşağıdakı şəkildə verilə bilər:

- (1) *Tol tola gərdigüm,*
- (2) *Tola - varı doxurlayı qodugüm*
- (3) *Yağı yurdu alımda qıl kişüm,*
- (4) *Ayğır malı, ayğır verüb aldugüm*
- (5) *[Ağ] tozlu qatı yayım,*
- (6) *Buğa verüb aldugüm*
- (7) *Boğma kirişüm,*
- (8) *Buylu yerdə qodum gəldim*
- (9) *Otuz toquz yoldaşım, iki arğışım* (D. 109)

"Üc uca gərdiyim

Büsbüttün hissələrini bir-birinə keçirib (kirişləyib) qoyduğum

Yağı yurdu ilə alış-verişimdən aldı etdiyim

Qıldan toxunmuş oxqabilı [yayım]

Bir ayğır və bir neçə dişi atdan ibarət kiçik ilxı verib aldığım

Dəstəyinə ağ qayın ağacı qabığı sarılan sərıt yayım

Buğa verib aldığım boğma kirişim

Sıxıntılı yerdə qoydum gəldim

Otuz doqquz yoldaşımı, iki sarvanımı".

II. "Dədə Qorqud kitabı"nın nəşrlərindəki qüsurlu mənzum parçalardan biri də XI boyda kafirlərin əlində dustaq olarkən Qazan xanın dilindən söylənilmiş soylamanın mətnidir. Bu boyda kafirlərin onları öyməsi təklifinə cavab olaraq Qazan xanın dilindən "Qazan bir dəxi soylamış, aydur" cümləsi ilə bir-birindən ayrılan silsilə soylamalar (6 mənzum parça) verilmişdir. Bu soylamalarda həm Qazan xanın özü, həm də düşmənləri haqqında ətraflı məlumatlar əks olunmuşdur. Soylamalar silsiləsində oxunuşu ən çox mübahisə doğuran məqamlar III soylamadır. *Arqıç Qırda yayqanur ümman dənizində* misrası ilə başlayan mənzum parçaya sistemli yanaşılmamış, katib xətaləri kifayət qədər həssaslıqla diqqətə alınmamışdır. V.V.Bartold bu soylama haqqında yazır: "Bu mətn parçası çox çətin tərcümə olunur, çoxlu anlaşılmaz sözlər işlədilmişdir. Ola bilsin ki, həmin sözlər dastanın əlyazmasında təhrif olunmuşdur" (4, 278). V.V.Bartoldun qeydlərində müəyyən həqiqət vardır: həmin parçadakı sözlərin yazılışında bir sıra çatışmazlıqlar mövcuddur. Lakin bu, mətnin anlaşılıqlığını zədələyən yeganə amil deyil. Nəşrlərin yanlış oxunuş variantları seçmələrini də bura əlavə etmək lazımdır. 18 misradan ibarət olan soylamanın daha çox I-IX misralarında oxunmuş xətalərinə rastlanır. Bir sıra hallarda bu misralardakı sözlər oxuna bilmədiyi üçün sual işarəsi ilə buraxılmış, bəzi nəşrlərdə mətnə süni düzəlişlər edilsə də, dəqiq elmi nəticələr əldə edilməmişdir. Həmin düzəlişlərin səmərəli nəticə verməməsini mətnin ümumi məzmununun diqqətə alınmaması, sözlərin yanlış oxunması halları ilə izah etmək olar. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq soylamanın hər misrasını və bu misralardakı sözləri ayrılıqda nəzərdən keçirərək ümumi məzmununu müəyyənləşdirməyi daha münasib üsul hesab etdik.

1. *Arqıç Qırda yayqanur ümman dənizində*

Abidədə iki yerdə işlənmiş *arqıç* **ارقيچ** sözünün (*Arqıç Qırda* yayqanur ümman dənizində; *Arqıç Qırda* döndürdüyüm, mərə kafir, səntüğ babaj) qarşısında M.Ergin tədqiqatının "İndeks / Gramer" adlanan ikinci hissəsində heç bir izah vermədən sual işarəsi qoymuş (9.11. 19), sadələşdirdiyi mətnə isə *arkaç* şəklində oxuyaraq ona tərəddüdlə "sürü yatağı, (belki) kuzey" kimi şərh vermişdir. O.Ş.Gökyay mətnə əlavə etdiyi lüğətdə sözü "Yazın sürünülün istirahət etdiyi yer" və V.V.Radlov lüğətindəki *arkaç* sözünə istinadən "dağ yamaçı, bir dağın eteği, dağın yastığı olan sırtı" (12.165-166), sadələşdirdiyi mətnə "geniş" və "engin" şəklində izah etmişdir. F.Zeynalov və S.Əlizadənin sadələşdirdikləri mətnə *arqıç qır* ifadəsi "qayalıq" və "dağ-daş" kimi şərh olunmuşdur (10, 216). M.S.Kaçalın M.Ergin nəşrində olduğu kimi *arqıç* sözünün "kuzey" mənasında işləmə biləcəyi ehtimalını dilə gətirmişdir (15, 171). "*Arqıç Qırda* yayqanur ümman dənizində / Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri" və "*Arqıç Qırda* döndürdüyüm, mərə kafir, səntüğ babaj" misralarında işlənmiş *arqıç* sözü, fikrimizcə, "ada" mənasındadır. Bu mənə sonrakı misranın məzmunundan da anlaşılır: Kafir şəhəri dənizdə salınmışdır. Lakin açtq dənizdə şəhər salmaq mümkün deyil; bunun üçün dənizdə müəyyən quru parçası, ada olmalı idi. Türk dillərində "ada"

anlayışı daha çox *ada* və *aral* sözləri ilə ifadə olunur. Lakin bu anlayışı bildirmək üçün başqa leksik vahidlərdən də istifadə edilir. V. V. Radlov lüğətində *arğı* və *arığ* "ada" sözləri qeyd olunmuşdur (25, I, 1, 272, 300). Güman edirik ki, "Dədə Qorqud kitabı"ndakı *arqı* "ada" sözü mənsəbə *arğı*, *arığ*, *aral* "ada" leksik vahidləri ilə eyni köklüdür. *Aral* sözünün kökünü bir sıra tədqiqatçılar *ar-* "ayırmaq" feili və *ara* sözləri ilə (Müq. et: *aral* "su arasında olan, su ilə ayrılan quru parçası") əlaqələndirirlər (11, I, 167). Eyni şəkildə *arğı*, *arığ*, *arqı* "ada" sözlərinin də bu kökdən yarandığını söyləmək mümkündür. *Qır* sözünə qaynaqlarda əsas etibarilə "dağlıq ərazidə olan düzəngah, çöl" mənalarda rastlanır. V. V. Radlov lüğətində İrtiş çayı ilə Balxaş gölü arasındakı alçaq dağlarla örtülü düzəngahın qırğızçada *Kır* adlandığı qeyd olunur (25, II, 1, 733). Bu faktı nəzərə aldıqda "Dədə Qorqud kitabı"ndakı *Qır* sözünü də xüsusi isim kimi qiymətləndirmək və bu sözün əvvəlinə artırılmış *arqı* "ada" sözünün digər *Qır* xüsusi ismindən fərqləndirməyə xidmət edən leksik vahid olduğunu söyləmək mümkündür. Bu halda *Arqı Qırda* birləşməsi "Ada Qırında və ya adadakı Qırda" mənası ifadə edir. XI boydakı soylamalar silsiləsinin 5-cisində də buna bənzər bir ifadə işlənmişdir: Aq qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var / *Ortaç Qırda* sizün keyiklərinüz turğurmaya (D. 280). Fikrimizə, buradakı *ortac* sözü də "ada" mənasındadır. Bu söz kuman və qıpçaq mətnlərində *otraç* "ada" şəklində işlənərkəndir. Orta türkcədə "ada" mənasında *otruğ* sözünə də təsadüf edilir. Bəzi türk dillərində *otruğ* forması *utrav*, *otrau*, *odru* "ada" şəklində qalmışdır (Eren, 2). Tədqiqatçılar orta türkcədəki *otruğ* "ada" sözünün *ortuğ* "ada" formasından metateza nəticəsində yarandığını göstərirlər. *Ortuğ* sözü isə, öz növbəsində, *ortu/ortu* kökünə bağlanır: *ortu*+*ğ* = *ortuğ* "ortalıq; suyun ortasında olan yer, su ortasında olan torpaq sahəsi". Maraqlıdır ki, M. Kaşğarlı lüğətində həm *orta*, həm də onun metatezaya uğramış *otra* fonetik variantı qeydə alınmışdır. Bu faktı əsasən əski kuman və qıpçaq mətnlərindəki *otraç* "ada" sözünün də ("Əl-Təhfi"də: *otray* < *otraç*) *ortac* formasından metateza nəticəsində yarandığını söyləmək mümkündür. Bu halda *ortac* formasının da "ada" mənasında işləndiyi ortaya çıxır. Başqa sözlə desək, "Dədə Qorqud kitabı"ndakı *arqı* və *ortac* sözlərinin hər ikisi "ada" mənasını, *Arqı Qır* və *Ortaç Qır* eyni coğrafi məkanın adlarını ifadə edir.

Misradakı *بيقانور* yazılışını Azərbaycan nəşirləri *yıqanur* (H. Arslı: *yıxanur*, F. Zeynalov və S. Əlizadə: *yıqanur*), türk nəşirləri *yaykanur* kimi oxumuşdur. Türk nəşirlərinin oxunuş variantı daha düzgündür. *Yayka-* "çalxalamaq" feildən yaranmış *yaykan-* əski uygur yazıları, "Əl-İdrak", Tarama Sözlüğü, V. V. Radlov lüğəti və başqa qaynaqlarda "çalxalanmaq, dalğalanmaq" mənasında qeydə alınmışdır. Buradakı *yaykanur* sözü feili sifət kimi "dalğalanan" mənasında qəbul edilməlidir. Dastanın başqa bir yerində də bu sözə eyni mənada rastlanır: Qara dəniz kibi *yayqanub* gələn kafirün ləşkəridür (D. 128). Bu nümunədəki *qara dəniz* birləşməsi kimi *ünman dənizi* birləşməsi də "dəniz"

mənası ifadə edir. Bəzi nəşrlərdə *ümman dənizi* birləşməsi "okean" və ya "Əmman dənizi" kimi izah olunmuşdur. Fikrimizə, bu izahlar o qədər də ağlabatan deyil. Dastanın mətnində *dəyiz* sözlünə həm "göl" (müq. et: *Gökçə dəyiz*), həm də "dəniz" mənasında təsadüf edilir. Görünür ki, *dəyiz* sözlünün əvvəlində işlənən *ümman* sözü təyinedici funksiya daşıyır, sözlün "göl" mənasında deyil, bilavasitə "dəniz" mənasında işləndiyini nəzərə çarpdırmağa xidmət edir.

Misranın ümumi mənası: "Dalğalanan dənizdəki ada Qırında"

2. *Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhri.*

Bir sıra abidələrdə *sarp* sözlünün "çətin, hərk, möhkəm, alçatmaz" mənasında işləndiyi göstərilir (12, 276). Sözlün "çətin" mənasına türk dilinin dialektlərində də rast gəlinir: *sarp adam* "çətin kimse" (Derleme sözlüğü, 3548). Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində "sel yumuş yerlərdə əmələ gələn uçurum" mənasında qeydə alınmışdır (3, 355). Bu mənaların hamısını mətnə daxil etmək mümkündür. Lakin sonuncu mənə mətnin təhkiyə axarına daha çox uyğun gəlir. Buradan anlaşılır ki, kafirin şəhəri ətrafını su yuyaraq uçurum şəklinə düşmüş, çətin yerdə salınmışdır. *Sarp* sözü "çətin" mənasında dastanın giriş hissəsində də işlənmişdir: *Sarp* yürirkən qazılıq ata namərd yigid binə bilməz... Misranın ümumi məzmunu: "Ətrafı uçurum olan, çətin yerdə salınmışdır kafir şəhəri".

3. *Sağa-sola çırpındı urur yörükçiləri / yözükçiləri.*

Buradakı *يوزكچلري* yazılışı Türkiyə nəşrlərində *yüzgeçləri* "yüzücləri", Azərbaycan nəşrlərində *yüzgüçiləri* "üzgüçüləri" şəklində oxunmuş və buna uyğun olaraq misra adamların "sağa-sola əl-qol ataraq suda üzməsi" kimi izah olunmuşdur. Bizcə, həmin söz *yörükçiləri* kimi oxunmalı və misra buddist keşişlərin sağa-sola yırgalanaraq müqəddəs saydıqları sutraları oxuması şəklində şərh edilməlidir. Bizim *yörükçiləri* şəklində oxuduğumuz sözlün kökü *yör-* "yozmaq, izah etmək" feilidir. Bu feil yazılı qaynaqlarda və müasir türk dillərində daha çox *yör-* şəklində işlənir. "Qutadğu bilig"də və qədim uygur yazılarında feilin *yör-* "yozmaq, izah etmək" fonetik variantına təsadüf edilir: *Tuşug edgu yör* "Yuxunu yaxşı yoz"; *Tuşug yorma, yörsə bilig birlə yör* "Öz yuxularını yozma, əgər yozsan bilərək yoz" (7, 276). Bu feildən yaranmış *yörük* sözü "yozum, şərh", *yörükçi* isə "yozucu, şərhçi", dolayısı ilə "buddist keşiş" mənası ifadə edir. *Yörük* sözlünə "yozum, şərh" mənasında M. Kaşğarlı divanı, "Qutadğu bilig" və qədim uygur yazılarında təsadüf edilir (7, 277). Söz *yözükçiləri* kimi yazıldığı üçün bu şəkildə oxunuş variantını da istisna etmək olmaz. Lakin abidələrdə *yör-* / *yöz-* şəklində paralelliyyə təsadüf edildiyi halda, *yör-* / *yöz-* paralelliyinə rast gəlinmir. Buna görə də *re* hərfinin üzərindəki nöqtənin artıq qoyulduğunu düşünərək, sözlün *yörükçiləri* "yozucuları: buddist keşişləri" şəklində transliterasiya edilməsini daha münasib hesab etdik¹. Altay dilində "kahin,

¹ Sözü *yörgüçiləri* / *yözgüçiləri* şəklində də transliterasiya etmək mümkündür: *yör+gü+çl*. Müq.

gələcəkdən xəbər verən" mənasında *sudurçı* sözü işlənir. Bu söz *sudurçı* "yozucu, sutraları şərh edən; buddist keşiş" sözündən semantik inkişaf nəticəsində yaranmışdır. Söz özünün ilkin mənasına görə "Dədə Qorqud kitabı"ndakı *yörükçi* sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Misranın ümumi məzmunu: Sağa-sola çırpınaraq yırgalanır buddist keşişləri.

4. *Suv dibində dönər mücrimləri*

Burada bizim *suv* şəklində oxuduğumuz I-ci söz *سو* yazılışına əsasən bütün nəşrlərdə *su* "su" kimi oxunmuşdur. S.Tezcan mətnə *taklı* sözünü də əlavə edərək bu misra haqqında yazır: "*Su dibində* [taklı]dönər *bahrileri*. *Su dibində*, burada hərhalde bugünkü anlamıyla "suyun altında" olaraq değil, "su kenarında" olaraq yorumlanmalıdır; krş. Marzubannamə, Berlin nüshası 49b: *Bir altını ev ortasında bıraktı ve birin delük dibində kodı*. Başka bir olasılıq bu sözcüklərin: *su dibində* değil, *su debəndə* "su vurduğunda, dalğa vurduğunda" okunmasıdır. Fəkat *su dep-* için bir veri bulamadım" (32, 358). S.Tezcanın bu oxunuş variantı M.S.Kaçalın və S.Özçelik tərəfindən də qəbul edilmişdir (15, 171; 22, 880).

S.Tezcanın *su dibində* ifadəsindəki *dib* sözünü "kənar" kimi izah etməsi qətiyyənlə qəbul oluna bilməz. Söz bu mənada heç bir abidədə işlənməmişdir. "Marzubannamə"dən gətirilən nümunədə də *dib* sözü müasir türk dilindəki mənədadır. Onun irəli sürdüyü ikinci ehtimal isə, sözünün də etiraf etdiyi kimi, heç bir dəlillə sübut etmək mümkün deyil. *Su dibində dönər bahrileri* misrasına *Su dibində [taklı]dönər bahrileri* şəklindəki düzəliş də uğurlu sayıla bilməz. Övvələn, əski türk və Anadolu mətnlərində *takla ur-*, *takla kıl-*, *takla at-* "mayallaq aşmaq" ifadələri keçir, *taklı dön-* ifadəsi isə heç bir abidədə qeydə alınmamışdır. İkincisi, onun oxunuşundan aydın olmur ki, kafirlər nə üçün suyun kenarında mayallaq aşırılar ("*takla atırlar*") və bu nəyə xidmət edir.

سو şəklində yazılmış sözü biz *suv* kimi oxuyur və "obelisk; ucu sivri qəbirüstü daş abidə; büt (subarqan)- türkcə: *dikilitaş*" şəklində izah edirik. (Yazılışı *su* və *suv* şəkillərində də oxumaq mümkündür). *Obelisk* "yuxarı getdikcə nazikləşən yönəlmiş daş (və ya ağac)" sütundan ibarət qəbirüstü abidədir. Buradan anlaşılır ki, kafirlər obeliskin , büt hesab etdikləri uzun sivri daşın və ya ağacın (*subarqanın*) dövrəsinə dolanaraq bütpərəstlik ayini icra edirlər. Bu sözün etimologiyası haqqında iki fərziyyə irəli sürmək mümkündür: 1. Söz tunqus-mancur dillərindəki *subarqan* "piramida (obelisk) şəklindəki qəbirüstü daş" sözü ilə bağlıdır. Həmin söz buddizm termini kimi eyni mənada mancur dillərində *subarxan*, kalmık dilində *suvrhan*, moŋqol dilində *suvraqa* şəklində işlənir. Tədqiqatçılar sözün soğd dilindən alındığını güman edirlər. Bu etimologiyanın zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, *subarqan* sözünə moŋqol və tun-

et." Qutadğu bilig"də: *yorguç* "yozucu, yuxu təbirçisi" (7, 274).

² Silsilənin sonuncu soylamasında kafir bütlərinin ağacdən yönüldüyü göstərilir: *It kibi gəv-gəv edən çirkin xarslı / Küçücük toğuz şölənli / Bir torba saman döşəkli / Yarım kərpic yasdıqlı / Yonma ağac tayrılı / Kəpəgim kafir* (D. 281)

qus-mancur dillərində *suv* şəklində rastlanmur. 2. Sözü türk dillərində bəzi leksik vahidlərin tərkibində qalmış *sub kökü ilə əlaqələndirmək olar. Bu fikir daha ağılabatandır. M. Kaşğarlı divanında *subi* "uzun və sivri nesne" (16.III, 217) forması qeydə alınmışdır. B. Atalay M. Kaşğarlı lüğətindəki bu sözü öncə *söbi* kimi oxumuş, sonra *subi* şəklində düzəliş vermişdir (16, indeks, 532, 536). Divandakı sözün *sübi* /*söbi* oxunuş variantları da mümkündür. "Dədə Qorqud kitabı"nda *سور* şəklində *surl* la yazıldığı üçün biz *suv* oxunuş variantına üstünlük veririk. V.V.Radlov lüğətində və türk dilinin dialektlərində bu sözə *sübe*, *sübü*, *söbe*, *söbü* şəkillərində "sivri" mənasında təsadüf edilməkdədir (Derleme sözlüğü, 3673, 3704). *Sivri* sözünün özünün də bu sözlərlə bağlı olduğunu düşünmək olar.

Misradakı sonuncu söz *təcirləri* şəklində oxunur. Demək olar ki, bütün nəşrlərdə bu söz *bəhriləri* "dənizçiləri" şəklində oxunmuşdur. F.Zeynalov və S.Əlizadə əsas mətnə *təcirləri* şəkildə oxuduqları sözü müasirləşdirdikləri mətnə "dənizçiləri" kimi izah etmişlər. Lakin heç bir dildə belə söz yoxdur. Bircə, sözün yazılışında yuxarıdakı və aşağıdakı qoşa nöqtələr yanlışlıqla qoyulmuşdur. Həmin nöqtələr olmadıqda qrafik kompleksi çox asanlıqla *مجرملری* [mücrimləri] kimi oxumaq mümkündür. *Mücrim* "günahkar, cürm (qəbahət) işləmiş adam" deməkdir. Növbəti misranın sonundakı *asi* "qarşı gələn, üsyançı, Allaha danan" sözü də məzmunca kafirlərin dini inancları haqqında öncəki misrada ifadə olunmuş fikri tamamlayır. Misranın ümumi məzmunu: Obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində dolanır günahkarları.

5. "*Tanrı mənəm*" – deyə *suv* dibində çıxışır asiləri.

Soylamanın bu misrasında ("Tanrı mənəm" – deyə *suv* dibində çıxışır asiləri) üsyankarların, Allaha asi olanların "Tanrı mənəm" dedikləri göstərilir. Şamanlıqda allaha asilik ideologiyası yoxdur. Müqəddəs hesab edilən dağ, su və ağac kultu var. Buddizmdə isə Buddanın allahlaşdırılması, ona sitayiş edilərək elikamlarına itaətkarçasına əməl olunması tələb olunur. Buna görə misranın məzmununun şamanlıqla əlaqələndirilməsi mümkün deyil. Buddistlər adətən müqəddəs hesab edilən şəxsiyyətlərin qəbirləri üzərində piramida (obelisk) şəklində uzun sivri daş (subarqan) qoyaraq onun ətrafında dini ayinlər icra edirlər. Açıq şəkildə görünür ki, burada təsvir olunan və ətrafını suyun oyaq sıldırım və əlqatmaz qayaya çevirdiyi bir yerdə qurulmuş şəhərin kafirləri buddistdirlər. Bəzi tədqiqatçılar (S.Tezean, S.Özçelik) bu misradakı *suv* dibində (onların oxunuşuna görə: *su* dibində) ifadəsinin yanlışlıqla təkrarlandığını iddia edirlər. Bircə, burada ifadənin təkrarı üslubi xarakter daşıyır və mətnin anlaşılıqlığını xeyli dərəcədə asanlaşdırır. Misranın ümumi məzmunu: "Tanrı mənəm", – deyə obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində çıxışır asiləri (Allaha dananları).

6. *Oyin* اوین *qoyub tərsin oqur qızı-gəlini*

Dastanın Azərbaycan və Türkiyə nəşrlərinin, demək olar ki, hamısında misranın ilk sözü *öyin* kimi oxunmuşdur. Yalnız O.Ş.Gökyay 1938-ci ildəki ilk

nəşrdə həmin sözü *oŋ* «sağ tərəf» şəklində vermiş, daha sonrakı nəşrlərdə *öy* «qabaq» şəklində düzəltmişdir. Əslində, misranın məzmununun düzgün anlaşıl-mamasında bu səhv oxunuş həlledici rol oynamışdır. O.Ş.Gökyay dastanın F.Sü-mer, A.E.Uysal və V.S.Valker tərəfindən edilmiş ingiliscə tərcüməsində ifa-dənin ərəb və latın əlifbalarındakı sağdan və ya soldan oxunuş tərzii ilə bağlan-masına etiraz edərək yazır: «Tərcümə ilə bağlı verilmiş izahlarda sağdan sola doğru oxunan ərəb yazısına alışmış olanlar üçün soldan sağa doğru oxunan latın əlifbası tərs görünür deyilir. «Dədə Qorqud kitabı»nda bəylərin oxuyub-yazma-ları barədə məlumat verilmir. Yalnız son böyüdə göstərilir ki, Aruzdan Beyrəyə kimin yazdığı məlum olmayan məktub gəlir və o, məktubu oxuyur. Əgər vəziy-yət belə isə, o halda Qazan bəyin kafirləri pislədiyi, alçaltdığı bir soylamada ərəb əlifbası ilə latın əlifbasının müqayisəsini aparması nə dərəcədə ağlabatan-dır? Digər tərəfdən, o dövrdə qadınların yazıb-oxuma bilənləri varmı idi? Bu misrada isə kafirin qızı, gəlini önünü qoyub tərsinə oxuyur. Mənim fikrimcə, Qazan bəy burada kafir qadınlarına pozğun damğası vurmaqdadır: Kafir qadı-nları önlerini qoyub arxalarını kişilərə təklif edirlər (13, 216). S.Tezean O.Ş.Gökyayın irəli sürdüyü bu fikri bir qədər də qatılaşdıraraq və *ön* sözünün məntiqindən çıxış etməklə misranı belə izah edir: «Öteki mətin yayınlarında nasıl anlaşıldığı belli olmayan bu cümlədə kadınlı sapık cinsel ilişkidən söz edildiği bellidir: *Önünü bırakıp arkasıyla çağırır kız gelini*» (32, 359). Əgər bu oxunuş və izah qəbul edilərsə, anlaşılan odur ki, bir türk boyunun təmsilçisi digər türk boyunun (qeyri-müsəlman qıpçaqların və ya peçeneqlərin)¹ qız-gəlini-ni əxlaqsızlıqda günahlandırır. Bunu əsla qəbul etmək olmaz. Biz cümlədəki ilk sözü *oŋ* «düzgün, doğru» şəklində oxumağı daha məqbul hesab edirik. Müasir türkmən dilində *öy* «qabaq» sözü ilə yanaşı *oŋ* «sağ, düzgün, uğurlu» sözü də işlənməkdədir. «Dədə Qorqud kitabı»nda *oŋ* kökünə bağlı *oŋ* – «düzəlmək», *oŋar* – «düzəltmək», *oŋal* – «sağalmaq», *oŋat* «doğru, düzgün, yaxşı» sözlərinə təsadüf edilir: Allah-Allah deməyəncə işlər *oŋmaz* (D. 2); Xanum, oğlanuŋ qırq gündə yarası *oŋaldı*, sapa-sağ oldu (D. 29); Birligünə sığındum, çələbüm qadir tayrı, mədəd səndən, Qara tonlu kafirə at dəpərəm, işümi sən *oŋar* (D. 210); Mərə, *oŋat* görüŋ, bu gələn Bəkil isə sizdən öhdin mən qaçaram, – dedi (D. 246). Türk dillərinin yazılı abidələrində və əksər muasir türk dillərində (kırım-tatar, karaim, karaçay-balkar, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, tatar, başğırd,

¹ Müq. et: «Dədə Qorqud hekayələri əslində Oğuzların Yaxın Şərqi gəlməmişdən əvvəlki həyatlarına aid xatirələrinə dayanmaqdadır. Çox qədim dövrlərdən bəri mövcud olan bu xatirələrin bəzi hadisələr ətrafında cəmlənməsi isə IX- XI əsrlərdə Oğuzların Sır Dəryanın şimalındakı yurdlarında keçən həyatları ilə əlaqədar görünməkdədir. Oğuzların bu dövrdə şimal qonşuları olan *peçenek* və *qıpçaqlarla* davamlı şəkildə münaqişə və mücadilələrdə olduqları bəllidir» (F. Sümer, Dədə Korkut Kitabına Dair Bəzi Müləhazalar, Türk Folklor Araştırmaları, Ocak 1952, sayı 30; M. Ergin, I, 55-56).

özbək, uyğur, sarı uyğur, altay, xakas, yakut, tuva, türk (dial.) – «sağ ayaq» və s.) *oñ* sözü «sağ (tərəf), doğru, düzgün» mənalarını ifadə edir (11. I, 456-460). M.Kaşğarlı divanında və Oğuz Kağan dastanında da həmin sözə «sağ (tərəf)» mənasında təsadüf edilir: *oñ* əlig «sağ əl» – çigilca (16. I, 41); *Oñ* çaynəkda Altun Kağan tegan bir kağan bar irdi «Sağ tərəfdə Altun Kağan deyilən bir kağan var idi» (18. 33). Erkan dövrlərdə Uyğur hərfləri ilə yazılmış «Səkiş yükmək» adlı əsərdə "Dədə Qorqud"da olduğu kimi, *oñ* «doğru, düzgün» sözü *tərs* sözü ilə qarşılaşdırılır: *Tərsli - oñlı* edgüli - ayıqlı iki türlüğ qılınç qılsar «Əgər iki cür: tərs və düzgün, yaxşı və pis əməllər törətsə...» (7. 367). Azərbaycan dili dialektlərində *oñ* – «sağalmaq, düzəlmək, doğru olmaq» feilinə bağlı *oñar* – «düzəlmək, yaxşı etmək, yoluna qoymaq» (Tovuz), *oñant* «avand (üz), tərsin əksi, düzgün» (Marneuli, Dmanisi), *onatdı* «tutarlı, yaxşı» (Gəncə) sözləri işlənməkdədir (3. 347).

Cümlədəki *oqu* sözü isə bir çox yazılı abidələrdə, o cümlədən də "Dədə Qorqud kitabı"nda bir neçə yerdə öz əksini tapmış «çağırmaq» mənasındadır: Namərd tayıq al eyləmiş, *oqıyuban* bizi aldılar, varduq (D. 300); Bay Bora bəg bazırğanlarını yanına *oxıdı* (D. 69); Qalın Oğuz bəglərini həp *oxıdılar*, odalarına gətürdilər (D. 81); Oğul, qalın Oğuz bəglərini odamuza *oxıyalum*, necə məsləhət görürlər isə aya görə iş edələm (D. 81) və s. Bunları nəzərə aldıqda sətirin ümumi mənası «Doğrusunu (düzgününü) qoyub tərsini çağırır kafirin qız-gəlini» şəklində anlaşılır. Güman edirik ki, burada kafir qız-gəlininə məxsus etnoqrafik səciyyəli bir xüsusiyyətdən – yalnız qadınlara aid olan danışıq və müraciət formasından bəhs edilir. Tədqiqatçılar qazax, qırğız, altay və s. xalqlarda qadınlara məxsus olan sözlərin, kişilərdən fərqli olaraq yalnız qadınların işlətdiyi xüsusi leksikanın mövcudluğu haqqında məlumat verirlər. Bu, başlıca olaraq qadının əri tərəfindən ona qohum sayılan kişi cinsindən olan şəxslərin adlarının birbaşa (düzgün) tələffüz edilməsinə qoyulmuş qadağan (tabu) ilə bağlıdır. Psixoloji qadağan nəticəsində qadınlar kişilərdən fərqli olaraq bir çox əşya və proseslərin adlarını başqa şəkildə ifadə etməyə məcbur olmuşlar. Bu barədə A. İnan yazır: Qədim patriarxat həyat tərzinin izi olduğu şübhə doğurmayan bir adət Sibir türklərində və Orta Asiya türklərindən qazax və qırğızlarda hələ də canlı şəkildə yaşamaqdadır. Bu adətə görə, gəlinlər ərlərinin ailəsinə, hətta qəbiləsinə mənsub olan qohumlarının adlarını söyləməməlidirlər. Gəlinə təkcə qaymanası və qayınatası tərəfindən qohum olan bütün şəxslərin adlarını deyil, hətta bu adlara bənzəyən bütün sözləri söyləmək qadağandır. Məsələn, əgər ərinin qohumlarından biri *Aydəmir* adını daşıyrsa, qadın *ay* və *dəmir* sözlərini söyləməməlidir. Halbuki belə adlara Şərq türklərində olduqca tez-tez rastlanır. Buna görə də gəlinlər üçün *baltə, bıçaq, qoyun, at, qılınç, qartal* və s. kimi gündəlik məişətdə işlədilməsi vacib olan bir çox sözlərin tələffüz edilməsinə qadağan qoyulur. Qadınlar bu tipli sözlərin yerinə onların sinonimlərini və ya uydurma sözlər işlədirlər. Məsələn, *ay* yerinə *yaruk*, *dəmir* yerinə *polad*, *baltə* yerinə

çabat (*çap-* feilindən), *bıçaq* yerinə *kəsər*, *qoyun* yerinə *mayrama*, *at* yerinə *ulak* yaxud *binit*, *qılınç* yerinə *karu* və başqa bunlara bənzər bir çox sözlər işlədirlər. Məhz bunun nəticəsində bu türk böylərində yalnız qadınların işlətdiyi sözlərdən ibarət olan xüsusi leksik təbəqə yaranmışdır. Qırğız, altay və saqay qadınlarının qadağan edilmiş sözləri başqa sözlərlə dəyişdirmək məharətləri heyrət doğurmaya bilmir. On həyəcanlı dəqiqələrdə belə qadınlar qadağan olunmuş sözləri sinonimləri və ya o sözün məzmununu ifadə edən başqa bir sözlə əvəz edə bilirlər (14, 359). Müəllifə görə, əsl adı Məhəmməd Tarakay olan Uluğbəyin bu adla tanınmasına Əmir Teymurun atasının adının Məhəmməd Tarakay olması səbəb olmuşdur. Qadınlar üçün çağırılması yasaq olan Məhəmməd Tarakay adı *Uluğbəy* “böyük bəy” adı ilə əvəz olunmuşdur. A.N.Samoyloviç altay qadınlarının 42 fərqli söz işlətdiyini qeyd almışdır. Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən N.I.Ilminski, V.V.Radlov, N.P.Direnkova, A.N.Samoyloviç və b. qazax, qırğız və altaylarda qurd, qoyun, çay, ağac və s. yasaq sözləri birbaşa (düzgün) işlətmədən çayın o biri tərəfində qurdun qoyuna hücum etdiyini qadının qayınatasına necə bildirməsi ilə bağlı məşhur lətifənin müxtəlif variantlarını yazıya almışlar. Həmin lətifənin qazax variantını A. Inan bu şəkildə təqdim edir: “*Kurt, koyun, tüfek, ırmak, orman, bıçak* kelimelerini söylemesi yasak olan bir genç kadın ırmak yanında bir kurdun koyunlardan birini yakaladığını görmüş ve *sarkıramanuy* (ırmağın) öteki tarafında, *gölgelinin* (ormanın) bu yanında *uluma* (kurt) *mayramayı* (koyunu) yakalamış. *Tars ederle* (tüfəkle) *keseri* (bıçağı) getiriniz diye bağırmış” (14, 359). Altay variantında isə qadın öz fikrini belə ifadə edir: *Ağacınuy* o yanında, *çığacınuy* tözündə *uluçu maraçınuy* balazın yip-turu “*Axanın* (çayın) o tərəfində *çıxanın* (ağacın) dibində *ulayan* (qurd) *mələyanın* (qoyunun) balasını yeyir” (28, 161). Qazaxlarda gəlinin qayınatası və qayınanası tərəfindən qohumlarının adlarını və bu adlara bənzəyən adları çağırmasına qoyulmuş qadağan daha ciddi qorunurdu. Gəlinin əri tərəfindən qohumlarının birinin adı Məhəmməd olarsa, kəlimeyi-şəhadət söylərkən belə həmin adı çağırmağa onun ixtiyarı yox idi, onu başqa bir sözlə əvəz etməli idi. Bütün bunlar kafir qız-gəlinlərinin tərs çağırmalarının səbəbini aydınlaşdırmağa imkan verir. Görünür ki, etnoqrafik hadisə kimi qadınların dilinə qoyulmuş tabu oğuzlarda o qədər də yayılmamışdı. Buna görə də Qazan xan soylamasında bunu kafirlərin (müsəlman olmayan qıpçaq və ya peçeneklərin) qız-gəlinlərinin mənfə cəhəti kimi xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırır.

7. *Altın aşıq oynar sancıl anuy bağları*

Buradakı *sancıl anuy* ifadəsi mövcud nəşrlərdə *Sancıdanuy / Sanculanuy / Sancıdanuy* şəkillərində yer adı kimi oxunmuş və indiyə qədər coğrafi koordinatları müəyyənləşdirilməmişdir. Güman edirik ki, mətdə *سند انک* şəklində verilmiş birləşmənin *سند sancıl* kimi oxunan I tərəfinin yazılışında səhvə yol verilmişdir; qrafik kompleksin sonundakı *dəl* hərfi yerinə *ləm* hərfi olmalıdır: *سندل*. Bu hərflər yazılışca bir-birinə yaxındır. Qaynaq nüsxədə *ləm*

hərfinin yuxarıya doğru qalxan çıxıntısı kiçik olduğu üçün köçürmə zamanı katib *lami*'i *dal* kimi oxumuş və bu şəkildə də mətnə daxil etmişdir. Əslində, birləşmə *صنجل انك* şəklində yazılmalı idi. "Dədə Qorqud kitabı"nın əlyazma nüsxələrində söz sırası ilə bağlı müasir dildən fərqli spesifik bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. Dastanın bir sıra böylərində I tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş III növ təyini söz birləşmələrinin tərkibində işlənməli olan söz birləşmənin əvvəlinə keçirilir: *keçmiş mənüm günüm* "mənəm keçmiş günüm" (D. 54); *tutar mənüm əllərim* "mənəm tutar əllərim" (D. 157); *şahin bənüm quşum* "mənəm şahin quşum" (D. 42); *ağca mənüm köksüm* "mənəm ağca köksüm" (D. 162); *tatlu mənüm canum* "mənəm dadlı canım" (D. 166); *atlu batub çıxamaz anuy balçığı* "onun atlı batıb çıxma bilməyən palçığı" (D. 175). M.Ərgin bunu dastanın nəzm dilinə məxsus spesifik xüsusiyyət kimi dəyərləndirir (9, II, 471). Həqiqətən də, bu cür fərqli sintaktik sıralanmaya yalnız soylamalarda təsadüf edilir. *Sıncıl* sözünün kökü olan *sin* sözlünə "Ət-töhfə"də "büt" mənasında rast gəlinir (33, 2350. V.V.Radlov lüğətində bu söz "daş büt" və "qəbirüstü daş" mənalarında qeyd alınmışdır (25,IV, 1, 628). -cıl şəkilçisi leksik formant kimi adlara qoşularaq "bir şeyə və ya əlamətə meyil edən; vərdiş, adət, fəaliyyət" mənalarında sifət düzəldir. Şəkilçiyə bu mənada bir çox türk dillərində geniş şəkildə təsadüf edilir: azərb. *hörmətçil, zərəfətçil, səhbətçil, ölümçül, ardıcıl*; türk. *anaçıl, babacıl, balıqçıl, tavşançıl, akçıl, gökçül*; türkm. *qayğıçıl, ukiçıl* "yuxucul"; qırğ. *arapçıl, jamçıl* "yenilikçi", *jaançıl* "yağışlı"; başğ. *xucalıksıl* "təsərrüfatçıl", *hönərsəl*; qazax. *kimizçıl, zanzıl* "qanunpərəst", *menmənsil* "mənəm-mənəm deyən" və s. M.Kaşğarlı divanında da bir neçə sözdə bu şəkilçiyə rast gəlmək mümkündür: *tıpçıl* yer "qasırgaya meyilli, qasırgalı yer", *igçil* "xəstəliyə meyilli, xəstə" və s. Bu halda *sıncıl* sözü "bütə meyilli, bütperəst" mənası ifadə edir. *Sıncıl anuy bəgləri* ifadəsi yuxarıdakı nümunələrlə analogi söz sırasına malikdir: *sıncıl anuy bəgləri* = *anuy sıncıl bəgləri*. Misranın ümumi məzmunu: Altın aşıq oynar onun bütperəst bəyləri.

8. *Altı qatla Oğuz vardı, alımadı* "Altı dəfə Oğuz bu şəhərin üzərinə hücum etdi, amma onu ala bilmədi"

9-10. *Ol qəl'əyə altı baş ərle mən Qazan vardum / Altı günə qomadum, am aldum.*

Buradakı *baş* sözü bütün nəşrlərdə numerativ söz kimi "nəfər" mənasında izah edilmişdir. Dastanın başqa bir yerində də bu sözə təsadüf edilir: Qırq *baş* qul, qırq qırnaq oğlu Urnz başına azad eylədi (D. 65). Bu nümunədə *baş* sözünün "nəfər" mənasında işlənməsi heç bir şübhə doğurmur. Lakin *altı baş ər* "altı nəfər ər" ifadəsi ən azından belə bir sual doğurur: Bütün Oğuz tayfası igidlərinin altı dəfə hücum edərək ala bilmədiyi qalanı Qazan altı nəfərlə necə tutmuşdur? Doğrudur, bu, dastan mətnidir və burada şərtliliklər, mübaligəli ifadə forması mümkündür. Ancaq mübaligənin də məntiqlə izah oluna bilən bir ölçüsü olmalıdır. Digər tərəfdən, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *baş* numerativi yalnız

heyvanlara aid edilir: *beş baş inək, on baş qoyun* və s. "Tarama Sözlüğü"ndə də *baş* "tane" sözü heyvan və *əsir* sözü ilə yanaşı işlənmişdir: *dokuz baş esir, altı yüz yirmi beş koyun*. Heç bir abidədə *baş* sözünün *ər* sözü ilə birləşmə şəklində işlənməsinə (*beş baş ər, altı baş ər...*) rast gəlmədik. Buna görə də *altı baş ər* ifadəsindəki *baş* sözünün "başçı" mənasında qəbul edilməsinin doğru olacağı qənaətindəyik. Müq. et: Anuñ ardınca biñ qövm *başları* Dügər yetdi. Anuñ ardınca biñ Bügdüz *başları* Əmən yetdi (D. 151); Mərə qoyun *başları* erkəc, bir gəl keç, – dedi (D. 227) və s. *Bay* sözünün "başçı" mənasında işlənməsinə erkən dövrə aid türk yazılı abidələrində də tez-tez rastlanır (7, 86). "Dədə Qorqud kitabı"nda *baş* sözü bu mənada daha çox *biy* sözü ilə yanaşı işlənir. Bununla da düşünülə bilər ki, Qazan adadakı kafir şəhərinə 6 nəfərlə deyil, 6 tayfa başçısını yanına alaraq 6 yüzlük (və ya 6 minlik) bir ordu ilə hücum etmişdir. Misranın ümumi məzmunu: O qalaya altı tayfa başçısı ilə mən Qazan hücum çəkdim / Altı günə qoymadım, onu aldım. Sonrakı misrada (*Kəlisasın yıqub, yerinə məscid yapıdım*) işlənmiş *kəlisə* sözü soylamanın ümumi məzmununa görə "büt-pərəst məbədi" şəklində anlaşılmalıdır.

Təqdim etdiyimiz yeni oxunuş variantlarını nəzərə almaqla bütövlükdə soylamanın mətninin və məzmununun aşağıdakı şəkildə bərpa edilməsini təklif edirik:

Qazan burada bir dəxi soylamış:

Arqıç Qırda yayqanur ümman dənizində

Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhri.

Sağa-sola çırpındı urur yörükçiləri.

Suv dibində dönər mücrimləri.

"Tanrı mənəm" – deyü suv dibində çığrışur asiləri.

Oğın qoyub tərsin oqur qızı-gəlini

Altın aşıq oynar suncıl anuñ bağlari.

Altı qula Oğuz vardı, almadı

Ol qəl'əyə altı baş ərle mən Qazan vardım Altı günə qomadım, anı aldım.

Kəlisasın yıqub, yerinə məscid yapıdım, hañ bağlatdım.

Qızını- gəlinini ağ köksümdə oynatdım.

Bəglərin qul etdim.

Anda dəxi "Ərəm, həgəm" – deyü ögünmədim.

Ögünən ərənləri xoş görmədim.

Əluña girmişkən, mərə kafir, öldür mənə yitür mənə!

Qılçıqdan saparım yoq!

Kəndü əslim, kəndü köküm sınağum yoq! – dedi.

Qazan burada bir daha söylədi:

"Dalğalanan dənizdəki ada Qırında

Ətrafi uçurum olan, çətin yerdə salınmışdır kafir şəhəri.

Sağa-sola çırpınaraq yırgalanır buddist keşişləri.
 Obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində dolanır günahkarları.
 "Tanrı mənəm", – deyə obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində çıxır asiləri (Allahı dananları).

Düzgünü qoyub tərsini çağırır kafirin qız-gəlini.
 Altun aşıq oynar onun büt-pərəst bəyləri.
 Altı dəfə Oğuz bu şəhərin üzərinə hücum etdi, anıma onu ala bilmədi.
 O qalaya altı tayfa başçısı ilə mən Qazan hücum çəkdim, Altı günə qoymadım, onu aldım.

Büt-pərəst məbədinə yıxıb, yerində məscid tikdirdim.

Qızını-gəlinini ağuşuma aldım.

Bəylərini qul etdim.

Mən onda da "İgidəm, bəyəm" – deyə öyünmədim.

Öyünən igidlərin aqibətini yaxşı görmədim!

Əlinə keçmişkən, ey kafir, öldür mən!

Qılıncından qorxum yoxdur.

Öz əslimə, nəslimə qarşı çıxan deyiləm" – dedi.

İşin nəticəsi. Tədqiqatçılar tərəfindən "Dədə Qorqud kitabı"nın ən çətin oxunan soylamaları kimi dəyərləndirilən III və XI boylardakı mənzumi parçalar mətnşünaslıq baxımından yenidən nəzərdən keçirilmiş və mövcud yanlışlıqlar düzəldilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə qorqudşünaslıq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən iki soylamanın məzmunu aydınlaşdırılmış, mətnin hissələri arasındakı məntiqi bağlar bərpa edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri "Dədə Qorqud kitabı"nın daha mükəmməl elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və gələcəkdə dastanın mətni ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə aparılacaq tədqiqatların düzgün məcraya yönəldilməsi üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Kitabı - Dədə Qorqud, Bakı, 1962.
2. Ata Aysu. Dede Korkut Hikayeleri'nde Şüpheli Birkaç Kelime Üzerine Düşünceler //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1998 /1. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 2004. s. 29-38.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964.
4. Бартольд В.В. Книга моего Деда Коркута. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1962.
5. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандишцев (кумаиды-кижи). изд-во Наука, Москва, 1972.
6. Будагов Я. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I, Санкт-Петербург, 1869; II, 1871.

7. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.
8. Ebu Hayyan. Kitab al - İdrak li - Lisani al Atrak. Hazırlayan: A. Caferoğlu. Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
9. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı, I. Giriş-Metin-Faksimile, Ankara, 1958; II. İndeks - Gramer, Ankara, 1963.
10. Əlizadə S., Zeynalov F. Kitabı - Dədə Qorqud, "Gənclik", Bakı, 1988.
11. Этимологический словарь тюркских языков. I. Москва, 1974; II. Москва, 1978; III. Москва, 1980; IV. Москва, 1989.
12. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2000.
13. Gökyay Orhan Şaik. Destursuz Bağa Girenler, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
14. İnan Abdülkadir. Altay Türklerinde Kadınlar Diline Mahsus Kelimeler // Makaleler ve İncelemeler, İ.e., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
15. Kaçalın Mustafa S. Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
16. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugat - it- Türk. Çeviren: B. Atalay. 4. Baskı, Ankara, 1998.
17. Киргизско-русский словарь, I - II, Москва, 1985.
18. Oğuz Kağan Destanı. Yayına hazırlayan: M. Ergin. Hülbe Yayınevi, Ankara, 1988.
19. Oğuzname. Çapa hazırlayan: S. Əlizadə, "Yazıcı", Bakı, 1987.
20. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. 3. Baskı, Ankara, 1995.
21. Ойротско-русский словарь. Изд-во иностранных и национальных словарей, Москва, 1947.
22. Özçelik S. Dede Korkut, Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
23. Özçelik S. Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
24. Özçelik S. Dede Korkut Metinleri Üzerinde Tesbitler (I)- Dede Korkut'ta Çözülememiş Bir İbare // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, cilt.9. Sayı1, İzmir 2009.
25. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1893-1905.
26. Русско-алтайский словарь, Изд-во иностранных и национальных словарей, Москва, 1964.
27. Русско-тувинский словарь, Изд-во иностранных и национальных словарей, Москва, 1953.
28. Samoyloviç A. N. Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler, Rus dilinden çeviren: V. Zahidoğlu // Türk Kültürü Dergisi, sayı 13, Ankara, 2002.

29. Sertkaya O. F. Dede Korkut Kitabı'ndaki Bazı Manzum Parçaların Hece Vezni ve Manzume Türü Açısından Değerlendirilerek Yeniden Okunması // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1988. Türk Tarih Kurumu Basın Evi, Ankara, 1994, s. 141-156.
30. Tekin T. Dede Korkut Hikayelerinde Bazı Düzeltmeler // TDAY 1982-1983, Ankara, 1986, s. 141 - 156.
31. Tekin Talat. Tonyukuk Yazıtı. Simurg Yayınları, Ankara, 1994.
32. Tezcan Semih. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, 1. Baskı, İstanbul, 2001.
33. Toparlı Recep, Çögenli M. S., Yanık N. H. Kitâb- ı Mecmû- ı Tercümân- ı Türki ve Acemî ve Mugali. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
34. Туркменско-русский словарь, Москва, 1968.
35. Yıldırım Dursun. Qam Böri Oğlu Bamis Börik [Qam Böre Oğlu Bamis Börek] Boyunda Sorunlar ve Çözümlenmeler // IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 24-29 Eylül, 2007, s. 1955-1987.
36. Zamaşari. Mukaddimetü'l - Edeb (Xvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şüşter Nüshası). Yayıma hazırlayan: Prof. Dr. Nuri Yüce. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Çapa tövsiya edən: AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar İmanov